

En blank side og dens mulige anvendelse

Om titelblade i tidlige bøger

MARGARET M. SMITH

Margaret M. Smith underviser i typografiens historie på Institut for typografi og grafisk kommunikation ved universitetet i Reading. Hun er uddannet ved Stanford University (BA), Chicago University (MA) og Cambridge University (PhD).

I mange år var hun hovedredaktør af *Journal of the Printing Historical Society*. Hendes seneste bogudgivelser omfatter *The title-page: its early development 1460-1510* (London: British Library and New Castle: Oak Knoll, 2000) og *Interpreting and collecting fragments of medieval books* (London: Anderson-Lovelace and The Red Gull Press, 2000), sidstnævnte

har hun redigeret sammen med Linda Brownrigg, som hun også samarbejdede med omkring etableringen af *The Seminar in the History of the Book to 1500* i 1984.

...the first of these is the fact that the ...

...the second is the fact that the ...

...the third is the fact that the ...

...the fourth is the fact that the ...

...the fifth is the fact that the ...

...the sixth is the fact that the ...

...the seventh is the fact that the ...

...the eighth is the fact that the ...

...the ninth is the fact that the ...

...the tenth is the fact that the ...

...the eleventh is the fact that the ...

...the twelfth is the fact that the ...

...the thirteenth is the fact that the ...

...the fourteenth is the fact that the ...

...the fifteenth is the fact that the ...

...the sixteenth is the fact that the ...

...the seventeenth is the fact that the ...

...the eighteenth is the fact that the ...

...the nineteenth is the fact that the ...

...the twentieth is the fact that the ...

...the twenty-first is the fact that the ...

...the twenty-second is the fact that the ...

Blanke sider i en bog kan have forskellige funktioner. De kan bruges til at adskille større afsnit, men for at gøre det, må brugen af dem være nøje planlagt. Blanke sider kan også forekomme som en indirekte følge af en bevidst planlægning, f.eks. hvis man beslutter, at alle kapitler skal begynde på en højreside. Undertiden kan blanke sider bruges til at få en forholdsvis kort tekst til at fylde mere. Blanke sider forekommer undertiden i bøger fra bogtrykkerkunstens første tid. Dengang var de som oftest resultat af bogtrykkerens manglende erfaring. Der var tale om ubehjælpelig som planlægning. Nogle gange har to eller flere sættere eller trykmaskiner været i gang samtidigt, og det har betydet, at der pludselig forekommer en blank side, et blankt blad eller endog et helt blankt opslag midt i en bog, fordi den ene sætter ikke er begyndt dér, hvor den anden er sluttet. Bogtrykkeren har så måttet indføje et »Hic nullus est defectus« [Der mangler ikke noget her] for at markere, at de blanke sider ikke var tegn på manglende tekst. Men som oftest optræder blanke sider i de tidlige bøger ved værkets afslutning som et tegn på, at værket måske ikke er blevet helt så nøje planlagt, som det burde, da de sidste sider tekst ikke har fyldt arket helt ud.

De blanke sider, der optræder umotiveret midt i bøger på grund af direkte fejl i planlægningen, vil jeg ikke beskæftige mig med her. Jeg vil i stedet beskæftige mig med en form for blank side, som har en positiv funktion i de tidlige trykte bøger, nemlig den blanke side, som forekommer ved bogens begyndelse, og som førte til opfindelsen af et meget vigtigt element i bogen, nemlig titelbladet.¹ Men først et par ord om brugen af blanke sider i de tidlige bøger. Som regel undgik man luft på siderne. Selv om der selvfølgelig var marginer omkring teksten, så forekom der næsten ikke luft inde i tekstfeltet, heller ikke f.eks. i forbindelse med kapitloverskrifter. Tekst blev sat side op og side ned, massivt og uden brug af indrykning eller mellemslag. Det eneste oplivende moment var brugen af farve, normalt rød, og den blev sædvanligvis påført i hånden af en skriver, som kaldtes en rubicator, efter det latinske ord *ruber* [rød]. Denne holdning til luft i tekst i de tidlige trykte bøger fortjener at blive undersøgt nøjere.² Det ser ud, som om bogtrykkere fulgte traditionen fra de håndskrevne bøger i deres udformning af de trykte bøger, også med hensyn til brugen af farve til markering af tekstafsnit. Bogtrykkere ændrede dog deres holdning til luft, ikke mindst fordi de på grund af udgifterne måtte opgive at bruge farve, og fordi de i stadig højere grad frigjorde sig fra manuskripttraditionen. Derefter begyndte de at bruge luft i tekstfeltet

1. Se min bog *The title-page: its early development 1460-1510*, London: British Library and New Castle: Oak Knoll, 2000.

2. Det er et emne, som jeg vil beskæftige mig med i en senere bog. Henri-Jean Martins bog *The history and power of writing*, Chicago: University of Chicago Press, 1988 omtaler holdningerne til luft i skolastiske tekster i middelaldermanuskripter. Paul Saengers bog *Space between words: the origin of silent reading*, Stanford: Stanford University Press, 1997, handler om orddeling og er ikke relevant for denne artikels emne.

til markering af tekstafsnit. Skønt denne udvikling i store træk er velkendt, så er der stadig mange detaljer, der bør redegøres nøjere for og som bør dokumenteres yderligere. Det er muligt, at forløbet kan sættes i forbindelse med, at de tætte gotiske skrifter bliver afløst af de mere luftige antikva-skrifter og med udviklingen blandt de store humanistiske bogtrykkere i Frankrig i 1500-tallet.

Den blanke side, som jeg her vil beskæftige mig med, befinder sig allerforrest i bogen. Den havde den funktion at beskytte den uindbundne bog, men udviklede sig hurtigt til et sted, hvor man kunne placere oplysninger. Kort sagt, så udviklede den sig til det titelblad, der nu findes i alle bøger. Det fremhæves med rette, at det er den vigtigste nyskabelse, som bogtrykkerne har bidraget med til bogens udvikling.³ Det, som denne artikel yder af hjælp til den almindelige forståelse af titelbladets udvikling, er statistiske data angående væksten i antallet af de omtalte blanke sider i de første få årtier efter indførelsen af bogtrykket, en vækst, som blev efterfulgt af de blanke sideres hurtige forsvinden efter fremkomsten af de første titelblade. Samlet kan det statistiske materiale tolkes som en stærk støtte til teorien om, at den blanke side udviklede sig til titelbladet.

Det senmiddelalderlige manuskript begyndte med et kort udsagn, som kaldes et *incipit* (lat. "her begynder"), som ofte var skrevet med rødt blæk eller var understreget med rødt. Denne *incipit*-begyndelse blev umiddelbart fulgt af selve teksten – begge dele på side 1. I løbet af middelalderen var denne fremgangsmåde af flere grunde tilstrækkelig. Der var kun få bogsamlere, for der var kun få der kunne læse, og de, der var, havde kun få bøger, typisk kun en håndfuld. Selv store biblioteker var meget små sammenlignet med nutidens. De, der ejede bøger, kendte dem ud og ind, og havde ikke behov for at blive mindet om indholdet ved hjælp af iøjnefaldende titler på forsiden. Mange manuskripter havde i øvrigt titler på omslaget, enten skrevet direkte på dette eller på en etiket, som blev limet på manuskriptet eller placeret under et gennemsigtigt stykke horn. I andre manuskripter var titlen skrevet langs papirkanten enten foroven, forneden eller endog på forsnittet.⁴ En yderligere grund til at titelbladene ikke følte nødvendige i manuskripter hang sammen med omstændighederne i forbindelse med deres fremstilling. Normalt var en manuskriptbog noget, der blev fremstillet på bestilling. Skriveren kendte som oftest køberen før han begyndte fremstillingen. Nogle manuskripter kunne godt være så efterspurgt, at det kunne svare sig for skrivere i større

3. Der forekom »titelsider« i manuskripter, men de var sjældne og for de flestes vedkommende stammer de fra tiden omkring eller efter bogtrykkets indførelse. Der er ingen grund til at antage, at disse "titelsider" havde nogen betydning for udformningen af de trykte titelsider.

4. Se omtalen af denne praksis – ganske vist på et lidt senere tidspunkt – i T. Kimball Brooker: »Paolo Manutio's use of fore-edge titles for presentation copies (1540-1541)«, *The Book Collector*, 1997, 27-68 (p.31).

byer at fremstille dem før kunden indfandt sig, det gjaldt f.eks. for tidebøger, men de fleste manuskripter blev fremstillet på bestilling. Det var en praksis, der radikalt ændrede sig med indførelsen af bogtrykket. De fleste trykte bøger blev fremstillet i større oplag under store omkostninger og med henblik på senere salg. Bogtrykkeren løb typisk en risiko. Det var ikke bogkøberen, der pludselig fik brug for titelblade, fordi hans bibliotek blev så omfattende, men derimod bogtrykkeren, der fandt, at titelbladet imødekom et nyligt opstået behov, nemlig det at kunne finde rundt i lageret blandt de mange eksemplarer af trykte bøger. Den økonomi, der ligger bag den risikobetonede masseproduktion af bøger, er meget forskellig fra økonomien bag fremstillingen af bestilte enkeltteksemplarer af manuskripter. Mens skriveren arbejdede for en køber, eller for et nogenlunde sikkert marked, så trykte bogtrykkeren for ukendte købere og for et usikkert marked.⁵

5. Igennem senmiddelalderen blev den omtalte handel med manuskripter efterhånden afløst af en mere risikobetonet, f.eks. i forbindelse med fremstillingen af tidebøger. Der er flere forskere, der har forsøgt at fremdrage vidnesbyrd om masseproduktion af bøger for bogtrykkets begyndelse, men indtil videre uden synderligt held.

Vi har vidnesbyrd – men ikke nok – om oplagsstørrelserne af de tidligste trykte bøger. Mange af de tidligste har nok været fremstillet i så små oplag som 100 eksemplarer, et ret stort antal inkunabler har været trykt i oplag på 300 eksemplarer. I nogle få tilfælde kan man fastslå, at oplagstallet har været oppe på 1000. Dvs. at i disse tilfælde har bogtrykkerens produktion overgået skriverens produktion 100-, 300- eller 1000-fold. Indimellem blev en bogtrykkers arbejde støttet økonomisk, i enkelte tilfælde helt og aldeles, men normalt måtte han selv bære udgifterne og løbe risikoen. Han måtte finde købere til de eksemplarer, der havde været så dyre at fremstille. For at kunne fortsætte som bogtrykker, måtte man fordele etableringsomkostningerne over et stort antal udgivelser (ved at genbruge typerne) og fordele omkostningerne til papir, tryksværte og arbejdskraft over et stort antal eksemplarer; utvivlsomt et større antal eksemplarer end der var abonnenter til – hvis der overhovedet var abonnenter. Det store antal eksemplarer af hver titel var både et vigtigt element i bogtrykkeriet, som en måde at producere tekster på, men gav også et nyt problem for bogtrykkere.⁶ Den første reaktion var at bruge en blank side til at beskytte bogen mod snavs, og en senere reaktion var at udvikle denne blanke side til et egentligt titelblad.

6. Se min bog, *Title-page*, p. 16, note 14 for litteraturhenvisninger.

Masseproduktionen af tekster havde konsekvenser. Eksemplarerne skulle beskyttes mod snavs indtil de blev solgt. I dag købes bøger indbundet; men indbinding af et helt oplag blev først almindeligt i 1800-tallet. Indtil da var det almindeligt, at bogtrykkeren solgte teksterne i faldede ark, som en bogblok, der ikke var beskyttet af nogen form for ind-

7. Peter Schoeffer var en af de bogtrykkere, som stod for indbindingen af de bøger han trykte, se Lotte Hellinga: "Peter Schoeffer and the book-trade in Mainz: evidence for organization", i D.E. Rhodes (ed.): *Book-bindings & other bibliophily: essays in honour of Anthony Hobson*, Verona: Edizioni Valdonega, 1994, pp. 131-83. Lotte Hellinga har også hævdet, at Anton Koberger kan have gjort det samme, se hendes »Hunting for early proof sheets«, *Bodleian Library Record*, 15, 1996, 368-71.

binding. Skønt der er eksempler på, at nogle få bogtrykkere lod i hvert fald nogle eksemplarer af et oplag indbinde, så var det normale, at det var op til køberne selv at sørge for at få bøgerne indbundet.⁷ Arkene blev sandsynligvis opbevaret enten i planoark eller i falsede ark. Den teori om udviklingen af titelbladet, som jeg her fremsætter, forudsætter, at eksemplarerne blev opbevaret i falsede ark, hvilket er det mest logiske; men der er intet vidnesbyrd om, hvordan opbevaringen præcis foregik. Hvis eksemplarerne blev opbevaret i falsede ark, ville bogblokkens første side ligge øverst og være den, der blev udsat for smuds og snavs. Vi ved, at i de tidligst trykte bøger var det denne side, som indeholdt *incipit* og den, hvor den egentlige tekst begyndte; se fig. 1. At beskytte denne side må have været særlig vigtigt, og derfor begyndte bogtrykkerne at lade denne side eller det første blad stå blank og flytte teksten hen på efterfølgende side. Denne beskyttelse skete altså ikke ved at lægge et løst blad ovenpå bogblokken. Den blanke side eller det blanke blad blev en selvstændig del af bogens første ark. Når først bogen var blevet indbundet, kunne det beskyttende blad skæres fra og der ville være en ny og jomfruelig side 1. Hvis det er korrekt, så var det masseproduktionen, der førte til indførelsen af en blank side 1 i bøgerne med henblik på at beskytte dem, og det var denne blanke side, der senere førte til udviklingen af det egentlige titelblad.

Bogtrykkerne nåede altså til at beskytte de eksemplarer, de havde liggende på lager ved hjælp af et blankt blad. Men da de trykte flere titler, blev det snart nødvendigt med en markering til identificering af de enkelte titler, se eksempel i fig. 2. Dette blev begyndelsen til titelbladet. Snart begyndte dette titelblad at indeholde mere iøjnefaldende elementer som træsnit og dekorative border, for bogtrykkerne blev hurtigt opmærksomme på titelbladets værdi for markedsføringen af bogen. Efter inkunabel-perioden havde flertallet af bøger titelblade. For at opsummere: Der var ikke behov for titelblade i manuskripter, hverken af hensyn til den der fremstillede manuskriptet, eller den der købte det; men med den trykte bog var det anderledes. Som følge af den nye produktionsmåde blev der behov for at beskytte bøgerne, før de blev solgt, men også for at markedsføre dem, så de kunne blive solgt. Først kom den blanke side for at beskytte bogblokken, dernæst udviklede titelbladet sig til en nyttig reklame for bogen. Disse to omstændigheder gjorde sig ikke gældende i forbindelse med fremstillingen af manuskripter; men med masseproduktionen af bøger

kom nye behov og nye muligheder. Så selv om man måske ikke kan sige, at det var bogtrykkerne, der *opfandt* titelbladet, så er det utvivlsomt rigtigt, at udviklingen hen imod at titelbladet fra at være noget, der forekom lejlighedsvis i bøger, der blev fremstillet med henblik på en elite, til at være noget, der fandtes i alle bøger, i høj grad var bogtrykkernes fortjeneste.

Den blanke side i inkunabel-perioden

Teorien om baggrunden for udviklingen af titelbladet kan understøttes ved en dokumentation af, hvor udbredt brugen af blanke sider var, og hvor hurtigt de blev erstattet af egentlige titelblade. Ud fra de statistiske data står det klart, hvordan udviklingen er forløbet. Først kom brugen af en blank side 1, derefter kom der en titelangivelse på side 1. Det kunne teoretisk være foregået i omvendt rækkefølge. Titelbladet kunne være blevet placeret efter den blanke side, således at det blev beskyttet; men vi kan konstatere, at det er den blanke side, der erstattes af titelbladet. Det kan udmærket hænge sammen med de allertidligste titelblades udformning, som var enkle titelangivelser uden brug af iøjnefaldende typografi, dekorative træsnit eller borter. Det var ikke meget andet end en blank side med en forkortet titel til identifikation og ikke det titelblad, vi kender fra det følgende århundrede.

Brugen af blanke sider er aldrig blevet dokumenteret systematisk, men det er muligt at gøre det ved at anvende de data, der findes i *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (herefter forkortet GW)⁸. For hver registreret inkunabel, markerer GW blot, hvordan bogen begynder. Den angiver titlen, (hvis der er nogen), og identificerer den som titel (ved forkortelsen *Tit*). Hvis der ikke er nogen titel, oplyser GW om, på hvilken side teksten begynder og citerer indledningsordene. Hvis første blad eller side er blank, angives det med *leer* [blank]. Det er altså altid muligt at afgøre, om den første side er blank, og hvad den allerførste tekst består af. På grundlag af de oplysninger, der gengives i GW, er det muligt at få et overblik over, hvad der sker på de første sider i over 4000 udgaver, se fig. 3. I figuren er der foretaget en opdeling i fire klasser: De udgaver, som har en *incipit* og de første ord af teksten på side 1; de som kun har en blank side 1; de som har et titelblad og endelig den lille del, som har en anden type tekst på den første side (andet end en titel, en *incipit* eller tekst). Ud fra fig. 3 kan man se, at i hele inkunabel-perioden er titelsiden den hyppigst forekommende. Det er måske nok så vigtigt at konstatere, at titelbladene kun

8. Kommission für Gesamtkatalog der Wiegendrucke, *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1925-38 og Stuttgart 1978; de data, som bruges i denne artikel, er også anvendt i min Ph.D.-afhandling, se M.M. Smith: »Form and its relationship to content in the design of incunables«, Ph.D.-afhandling, Cambridge, 1984. I afhandlingen argumenteres for det synspunkt, at udvalget svarer til et repræsentativt udvalg (ca. 15,5% af det samlede antal eksisterende udgaver på 27.000); se også Smith: *Title-page*, p. 48, note 2.

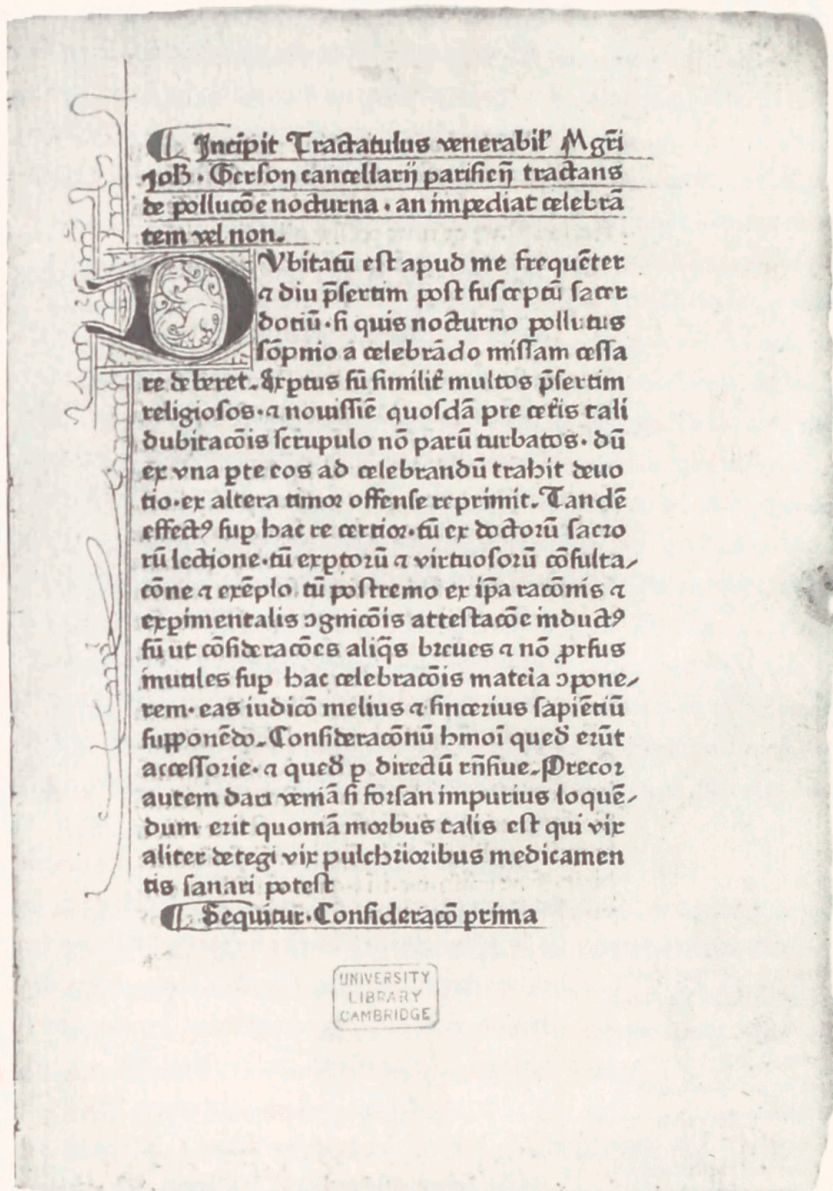

Fig. 1. Eksempel på den middelalderlige incipit-metode,
 som blev anvendt i en af de tidligt trykte bøger. Johannes Gerson:
 De pollutione nocturna ([Köln, Ulrich Zel, omkring 1467-72]),
 GW 10810, Cambridge University Library, Inc.5.4.1 (232);
 gengivet med tilladelse af The Syndics of Cambridge University Library.
 (ca. 220 × 140 mm)

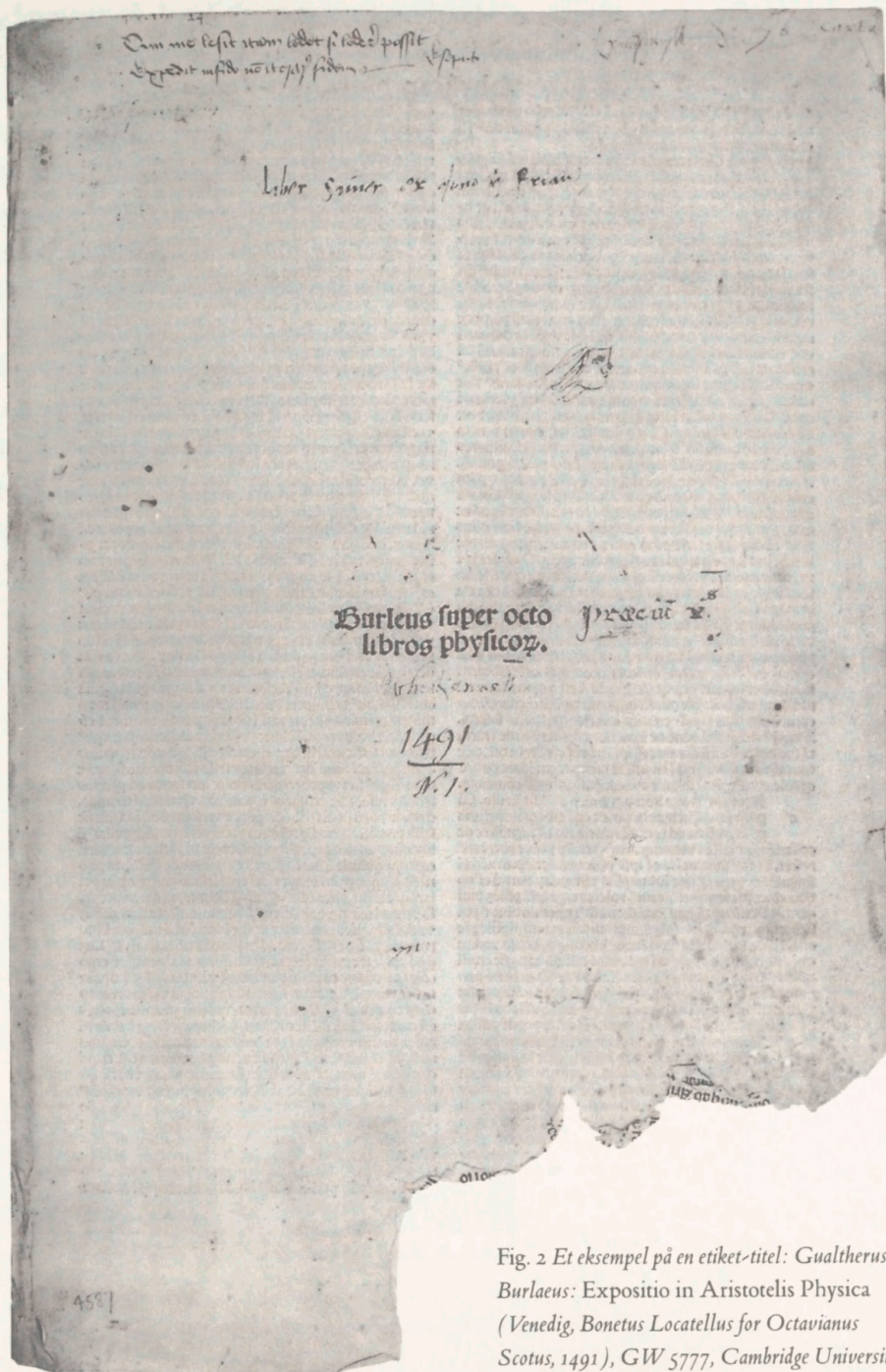
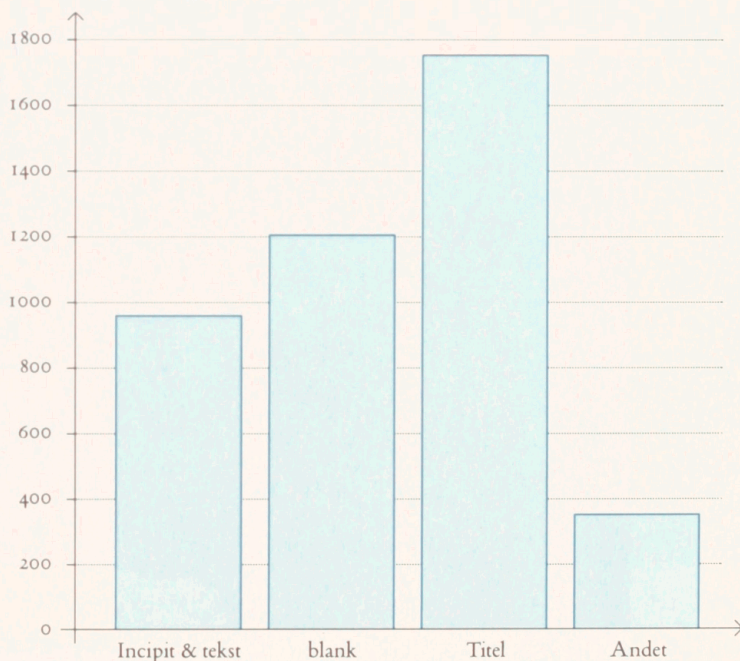

Fig. 2 Et eksempel på en etiket-titel: Gualtherus Burlæus: Expositio in Aristotelis Physica (Venedig, Bonetus Locatellus for Octavianus Scotus, 1491), GW 5777, Cambridge University Library, Pet. A.7.12; gengivet med tilladelse af The Syndics of Cambridge University Library. (ca. 240 × 165 mm)

udgør et mindretal – men et stort mindretal, for sammenlagt udgør de inkunabler, som enten har en blank side, en *incipit* eller ren tekst på første side i alt 53% af samtlige udgaver.

Det, der er vigtigt, er imidlertid at forstå udviklingen med hensyn til den blanke side og titelbladet. Udviklingen er vist i fig. 4. Så tidligt som 1470-74 er den blanke side blevet en anelse mere almindelig end den midlalders *incipit*-måde at begynde på, mens titelblade praktisk talt ikke findes. I den efterfølgende periode begynder den blanke side at gøre sig gældende, således at der i 1480-84 er dobbelt så mange udgaver med blanke sider, som med *incipit*-begyndelser, mens der endnu kun er få titelblade. Det var i den følgende periode, 1485-89, at titelblade for alvor begyndte at vise sig. I det tidsrum står de på lige fod med de blanke sider, og hen mod slutningen af århundredet er der mere end ti gange så mange bøger, som begynder med et titelblad som med en blank side. Den blanke side 1 bliver sjælden.

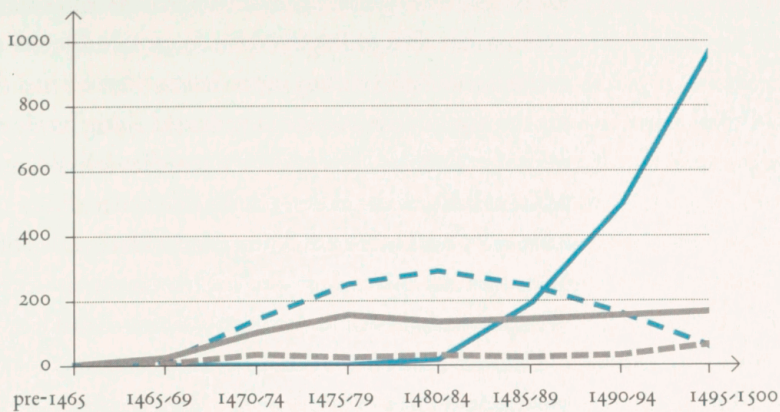
Fig. 3. Udformningen af den første side i inkunabler ud fra et udsnit på 4194 udgaver, som er registreret i Gesamtkatalog der Wiegendrucke.

Som det fremgår fordeler førstesiderne sig således i udsnittet:

- 23,3% består af *incipit* umiddelbart efterfulgt af tekst;
- 29,4% består af en helt blank side (af disse er 7,3% med tryk på bagsiden, mens 22,1% er helt blanke blade);
- 40,7% har titel (GW: Tit);
- 6,6% har andre former for tryk, f.eks. tekstens begyndelse uden *incipit*.

Fig. 4. Den kronologiske udvikling

- Blank side
- Titel
- Incipit & tekst
- Andet

Tidsrum	Blank side	Titel	Incipit & tekst	Andet
Før 1465	1	0	7	4
1465-69	11	1	23	8
1470-74	148	2	133	30
1475-79	267	4	176	25
1480-84	302	17	141	21
1485-89	254	201	152	23
1490-94	177	493	159	30
1495-1500	72	978	178	71

Der er en ting, som jeg endnu ikke er kommet ind på, og det er spørgsmålet om, hvor titelbladet optræder, når det forekommer. Det optræder praktisk talt altid på bogblokkens første side. Det ser derfor ud som om, at den første side i en bog enten kunne være en titel eller en blank side, men at den i denne periode så godt som aldrig havde en blank side efterfulgt af et titelblad. Det er dette enten/eller-forhold, som gør, at fig. 4 kan tolkes således, at det er den blanke side 1, der afløses af titelbladet i perioden 1485-89. Denne udvikling gør det klart, at den blanke side er en forløber for titelbladet, eller, som jeg har nævnt, at det er den blanke side, der giver muligheden for, at titelbladet kan udvikle sig.

Der er to andre iagttagelser, det er rimeligt at gøre i forbindelse med de første sider i bøger. For det første: Mens en blank side hen imod slutningen af en bog kan være en fejl eller en tilfældighed, så er en blank side i begyndelsen af bogen, noget, som skal planlægges bevidst. For at gøre plads til en blank side må trykformene bevidst ordnes, så der tages hensyn til den blanke side. Den er der, fordi det var planen, at den skulle være der. Den anden iagttagelse er, at der enten kunne være en blank side eller et hel blankt blad. Febvre og Martin hævder i deres fremstilling, at der var tale om en enkelt blank side, men statistikken, som den fremgår af fig. 3, afslører, at der var tre gange så mange blanke blade, som blanke sider.⁹ Forskellen mellem de to er, at det blanke blad kunne skæres væk, hvad man ikke kunne med den blanke side. Begge havde de en beskyttende funktion. Et betragteligt antal af de eksisterende eksemplarer af inkunabler med blanke blade registreres som om de manglede en blank side. Vi kan ikke vide det, men det er ikke usandsynligt, at de blanke sider kan have være skåret væk, fordi de var blevet tilsmudset (sådan som trykkeren havde tænkt sig), fordi sådanne blanke blade kan være blevet fjernet på et hvilket som helst tidspunkt i deres historie af de mest forskellige grunde. Papir var i sig selv en værdifuld vare.

9. Lucien Febvre og Henri-Jean Martin: *The coming of the book*, London, New Left Books, 1976, p. 84.

De tidligste titelblade: rigtige titelblade eller blot blanke sider med en forfatterangivelse?

Jeg har allerede antydnet de meget tidlige titelblades funktion. Deres titelangivelser indeholder som oftest kun de nødtørftigste oplysninger: enten blot forfatterens efternavn, eller efternavnet samt en forkortet udgave af

tekstens titel. Det vil derfor være mere rimeligt at omtale disse sider som blanke sider med en forfatterangivelse end at kalde dem titelblade. Noget tyder på, at en del bogtrykkere ikke opfattede dem som andet end blanke sider. Mindst én venetiansk bogtrykker, Baptista de Tortis omtalte nogle af disse blanke sider med forfatterangivelse på sine bøger som blanke (*alba*, som betyder 'hvid' eller 'blank'). For eksempel har hans udgave af Justinians *Digestum novum*, som er trykt i 1498/99 (GW 7720) en titelangivelse i rødt, som lyder »Digestum novum de tortis«, men registranten gengiver ikke det først trykte ord »Digestum«, hvad der ville have været det normale, men derimod »Prima alba« (som betyder »første [side] blank«). Forskerne har givet mange forklaringer på de tidligste titelblades udformning. Febvre og Martin mener, at en »naturlig trang til at udfylde den blanke side« har været på spil.¹⁰ Albert Labarre taler også om en »*horreur du vide*«, som kunne have gjort sig gældende.¹¹ Jeg er tilhænger af en mere pragmatisk forklaring: nemlig behovet for identifikation af de eksemplarer, der stod i stakke på lageret, alle med en blank side opad. Hirsch peger på, at det var i løbet af 1480'erne, at antallet af trykte udgaver begyndte at vokse hurtigt, hvad der må have skabt stadig større problemer for bogtrykkerne med hensyn til lagerplads, og det bekræftes af det statistiske materiale, jeg har gravet frem.¹² Fremkomsten af titelblade falder sammen med væksten i antallet af udgivelser. Det blanke blad havde kun en kort levetid, fra de tidlige 1470'er til de sene 1480'er. Omkring midten af 1480'erne begyndte forfatterangivelserne at gøre sig gældende, og i løbet af 1490'erne blev forfatterangivelserne gradvist omformet til et reklameværktøj med tilføjelse af mere interessante elementer.¹³

Det kan godt se ud, som om den blanke side i begyndelsen af en bog kun spillede en ubetydelig rolle i titelbladets udvikling. Fordi den ingen oplysninger indeholdt, kan den ikke tilskrives nogen stor betydning, hvad angår indhold. Men titelbladet gav ikke desto mindre beskyttelse til det uindbundne eksemplar af bogen, dernæst gav det mulighed for at blive forsynet med en angivelse til identifikation og endelig – senere – for mere fyldige oplysninger; oplysninger, som tiltrak kunder og oplyste dem om, hvor de kunne købe bogen. Med tiden blev titelbladet så overbroderet, at også det måtte beskyttes, men smudstitelbladet udviklede sig ikke så hurtigt. Den blanke sides korte historie minder os om, at bogen både er

10. Febvre og Martin, p. 84.

11. Albert Labarre: »Les incunables: la présentation du livre«, i Henri-Jean Martin et Roger Chartier (eds.): *L'Histoire de l'édition française*, Paris, Promodis 1982, I, 196.

12. Rudolph Hirsch: *Printing, selling and reading, 1450-1550*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1967, p. 72; Smith, »Form and content«.

13. Det er den historie, jeg redegør for i min bog, *Title-page*.

en fysisk, kommerciel vare og et intellektuelt produkt. Bogens fysiske natur stiller nogle krav, ligesom økonomien bag dens fremstilling og markedsføring, og de samvirker ved præsentationen af teksten. Hvorledes den blanke side gav mulighed for først at beskytte og senere promovere bogen er en del af historien om, hvorledes masseproduktionen på afgørende måde ændrede bogens udformning.